

УДК (477)340.15“14/18”

В.А. ЛИЗОГУБ, канд. юрид. наук, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого

ФОРМУВАННЯ СТАНОВИХ ПРАВ ШЛЯХТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI-XVIII СТ.

Ключові слова: Річ Посполита, шляхта, магнати, привілеї

Сучасна суверена українська держава знаходиться на шляху формування громадянського суспільства, в якості одного з головних елементів якого виступає певний комплекс прав і свобод населення. Зважаючи на це, актуальним є історичне дослідження еволюції цього правового інституту.

Різних аспектів проблеми правового статусу шляхти торкалися праці М. Грушевського, Н.М. Яковенко, Ю. Бардаха., Б. Леснодарського, М. Пиєтרכака, В.И. Пичети, С.Г. Трифонова, які, головним чином, зосереджували увагу на історичному процесі формування культури шляхти, її боротьбі за політичне домінування. Аналіз ролі шляхетського стану у вітчизняній історії не буде повним без вивчення її правового статусу. Саме ґрунтовного дослідження еволюції станових прав шляхти бракує сучасній історико-правовій науці, що є цілю даної статі.

Термін шляхта (польск. *Szlachta* або від старонімецького *slahta* – род, або від нем. *Schlacht* – битва) означає дворянство у Польщі, українських воєводствах і Великому князівстві Литовському.

Свій початок шляхта бере від лицарства, яке вважалося шляхетним. Шляхта становила нижчу верству, на відміну від вищої касті, так званих можновладців – магнатів, панів, а на українських землях – князів і бояр [1, с.208]. Шляхта була зобов'язана відбувати військову службу, за що уряд надавав їй різні привілеї: звільнення від податків, залежності від місцевої адміністрації тощо. Шляхта не була замкненою верствою й по-

повнювалася вихідцями із селянства, духовенства. Вона постійно збільшувала свою роль у державі, зміцнюючи станові права використанням сприятливих політичних і соціальних ситуацій. У боротьбі проти великих землевласників, які прагнули до феодальної роздробленості, королі Польщі для утворення централізованої держави шукали підтримки в шляхті.

Шляхта у Речі Посполитої в середині XVI століття нараховувала близько півмільйона осіб, що становило 8 %, а в Мазовії навіть близько 20 % усього населення. У другій половині XVIII століття загальна кількість шляхти становила близько 10 % населення країни, що було найвищим відсотком у Європі. Незважаючи на те, що шляхетський стан був у той час відносно замкнутим, у нього проникали шляхом покупки поміщицьких маєтків багаті міщани, досягаючи навіть положення магнатів. Одружуючись зі шляхтянками, вони домагалися включення в шляхетське середовище [2, с.49].

За допомогу королеві шляхта здобувала низку привілеїв. Король Людовик I Анжуйський надав їй так званий кошицький привілей (1374 р.), яким за несення військової служби звільняв її від усіх повинностей, крім сплачування поземельного податку по 2 гроші з лану, надавав їй фіскальний та судовий імунітет на землі, а також право на державні посади: воєвод, каштелянів, суддів, підкоморіїв тощо. Від цього часу шляхта поступово перетворювалася на окремий стан, що ставав спадковим і одностайним, мав включати як великих феодалів (панів, баронів), так і масу лицарів, чи середніх і малих землевласників, які відрізнялися від решти населення правом мати власний герб. Згодом шляхта посилила свій вплив в місцевих сеймах, а Краківський привілей 1433 р. гарантував їй особисту недоторканість. Скориставшись скрутним становищем короля Казимира IV Ягеллончика у війні з Тевтонським орденом, шляхта здобула нові привілеї (Цереквіцький привілей), підтвержені Нешавським статутом (1454 р.), на основі якого за шляхтою закріплювалися законодавчі права: через шляхетські сейми во-

на брала участь у виданні законів, вирішувала питання про війну і мир, звільнялася від королівського суду. Цей статут скасував також виключне право магнатів на вищі державні посади й на обмеження прав міст. У 1496 р. король Ян Ольбрахт статутом даним у м. Пьотркові узаконив прикріплення селян до землі, звільнив шляхту від сплати мита при ввезенні закордонних товарів. Бояри в Галичині були 1430 року зрівняні в правах із польською шляхтою, згодом частина з них була полонізована, інша перейшла на Волинь і Поділля. Таким чином, у XVI ст. у Галичині не стало боярських родів, українську мову і православну релігію зберігала тільки дрібна шляхта [3, с.84].

У XVI-XVIII ст. права шляхти в політичному житті Речі Посполитої набирають більшої ваги, але своєю конституційною боротьбою шляхта послаблює державний організм. У 1573 р. король Генріх Валуа узаконив права шляхти брати участь у виборах короля та, надаючи їй поширеної влади, перетворив Польщу на шляхетську республіку. Установлення закону «liberum veto», за яким усі рішення сейму могли бути прийняті тільки при одностайності всіх послів, що приводило до анархії й занепаду Польщі, що наприкінці XVIII ст. закінчилося її поділами [1, с.170].

Шляхетська Річ Посполита (республіка) являла собою різновид станової монархії: поряд із монархом у здійсненні державної влади брала участь шляхта, що мала зверхність над іншими станами й монополізувала, за невеликим виключенням, право заміщення вищих духовних посад. Своєрідні форми тодішньої польської державності полягали в тому, що еволюція станової монархії привела до становлення шляхетської республіки з монархом на чолі [4, с.169].

Шляхетська демократія у своєму початковому періоді (друга половина XV в. – друга половина XVI в.) характеризувалася зростанням політичної активності середньої шляхти, що прагнула до розширення своєї участі у владі, насамперед за рахунок магнатства, спочатку в союзі з королем Казимиром Ягеллончиком (помер 1492 р.), а потім і

проти Сигізмунда I (1506-1548), що перебував у союзі з магнатами. Шляхта прагнула, насамперед до зміцнення власних позицій у політичній і соціальній сферах. Водночас вона домогалася, і небезуспішно, усунення міщан із політичного життя й посилення кріпосної залежності селянства [4, с.170].

В протистоянні з магнатами, у союзі з деякими королями шляхта чітко виборювала свої, передусім, економічні інтереси. Наприклад, митна політика литовсько-руського уряду викликала в шляхти гостре занепокоєння – збільшення кількості королівських мит у приватновласницьких маєтках зачіпало матеріальні інтереси власників.

Ще на Берестейському сеймі 1544 р. шляхта вперше виступила з подібним протестом. У заявах, поданих Сигізмунду I, вона просила, «абы мыта и коморы его кролевской милости на именьях ваших не были уставливаны». Своє прохання шляхта мотивувала тим, що вона разом зі своїми підданими відчуває внаслідок цього великі «утиснення». Однак шляхта одержала рішучу відмову з боку государя. На думку останнього, шляхта навіть не мала права піднімати це питання [5, с.78].

Шляхта відмовилася від висунення государю вимоги не влаштовувати взагалі митних комор у шляхетських маєтках й обмежилася лише проханням не влаштовувати митних комор там, «де перед тым не бували». Звичайно, задовільна відповідь государя на це прохання істотно скоротила б митні доходи, чого центральна влада не могла допустити [5, с.289]. Бажаючи заспокоїти шляхту, государ обіцяв строго карати «тых сторожов мытных, якие шкоди деяти мели» [5, с.290].

На українських землях у складі Великого Князівства Литовського, де панували феодальні відносини, вплив на шляхту мали політико-соціальні відносини й законодавство Польщі. Польська модель шляхетської демократії впроваджувалася польськими королями чи великими князями шляхом привілеїв чи правними кодексами. Особливість Великого Князівства Литовського полягала в тому, що, тут існували дві категорії провідної верстви: литовська, яка скоро стала католи-

цькою, і українсько-білоруська, яка була православною. Польські королі й Великі литовські князі пріоритетно опікувалися литовською шляхтою, а якщо надавали певні привілеї українській і білоруській шляхті, то тільки тоді, коли потребували її допомоги чи боялися її бунту. Номенклатурно тут уживалися назви: князі, бояри (традиція й континуїтет Київської Русі), але також «барони», «нобілі», «зам'яни», шляхта (для поляків).

Після Кревської унії (1385 р.) Ягайло Ольгердович перейшов у католицизм і надав 1387 р. привілеї шляхтичам-боярам, які переходили у католицизм. Польсько-литовська унія в Городлі (1413 р.) надавала нові права литовській шляхті, перетворюючи провідну верству бояр на своєрідний орден, члени якого мали владу на основі походження, приналежності до певного роду. Шляхтичі мали бути католиками, мали свої герби. У 1430 р. підтриманий українськими та білоруськими магнатами Свидригайло Ольгердович був іменований Великим князем литовським, але через два роки його змінив Жигмонтом Кейстутовичем, який зрівняв у 1432 р. у правах православних бояр із католицькою шляхтою. Остаточне зрівняння в правах руських і литовських князів і бояр здобуто привілеєм 1447 р. Права литовсько-руської шляхти були доповнені й поширені привілеями 1492 р. і 1506 р. У 1501 р. і 1509 р. надано локальні привілеї для Волині «князям, панам, землянам і всій шляхті» (перші 2 категорії визначали високу аристократію). На відміну від Литви, де провідну роль відігравали пани, на Волині цю роль мали княжі роди Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Збараських, які посідали величезні латифундії. До середини XVII ст. більшість волинських магнатів були українці; на протязі XVII-XVIII ст. вони полонізувалися. На противагу магнатам, чий інтереси виходили за межі рідних земель, середня й дрібна шляхта полонізувалася й наверталася на католицизм дуже повільно, аж до Визвольної війни.

Права й привілеї шляхти були кодифіковані в литовських статутах і затверджені в 3 редакціях: 1529 р. – визначено необхідні

умови для зачислення до шляхетського стану, у якому перевагу мали магнати; 1566 р. – розширено привілеї рядової шляхти, до сейму були введені її представники; 1588 р. – закріплено привілеї шляхти й закріпачено селян. Ця редакція статуту визначила, що шляхетські «вольності й привілеї» набуваються не через посідання маєтків, лише «за явними значними и рицарскими послугами мужеством, оказаним против неприятеля», тобто шляхетсько-лицарське право на землю здобувалося «мечем» [3, с.90].

Після Люблінської унії (1569 р.) до польської корони приєднано українські землі: Волинь, Підляшшя, Київщину й Брацлавщину, на яких місцеву шляхту зрівняно в правах із польською. На новоздобуті українські землі почали прибувати польські пани: магнати Жодкевські, Потоцькі, Конецпольські, Калиновські, які тут отримували великі латифундії. Помічною для польських панів була місцева чи зайшла шляхта [3, с.77–78].

Полонізація української шляхти почалася з Люблінської унії, вона набрала інтенсивності за короля Яна Казимира, який 1649 р. заборонив не католикам доступ до сенату й староств.

Не зважаючи на всі ці утиски і обмеження, українська православна шляхта продовжувала існувати, доказом чого є додаток до договору між Польшею і Росією 1775 р., в якому йдеться про те, що шляхетські православні роди повинні користатися такими ж правами, як і католицька шляхта. На Правобережжі (Волинь, Київщина, Поділля) полонізація шляхти продовжувалася й після розділів Польщі, за царського режиму до 1825 р. За підрахунками «Временной Комиссии для разбора древних актов» у 1860-х рр. на Правобережжі тільки одна десята шляхти походила з корінних поляків, решта була українського роду, яка в різний час переходила у католицизм. Тимчасова комісія знайшла 711 шляхетських родів українського («руського») походження, подаючи точні дані про час переходу на католицизм для 140 родів (1 до 1569 р., 10 у 1569–1600 рр., 48 у 1600–1650 рр., 40 у 1650–1700 рр., 41 у 1700–1767 рр.). У Гали-

чині при українстві лишилися шляхетські роди: Балабани, Чолганські, Демидецькі, Яворські, Драгомирецькі, Гошовські, Кульчицькі та ін. На поч. XVII ст. на Львівській землі нараховувалося 628 українських шляхтичів, а на Перемишльській 1000 [6, с.145].

Більшість із них так збідніли, що не мали навіть власного коня, коли йшли до війська. На Холмщині та Підляшші руська шляхта спольщилася ще в XV ст., тоді як на Поділлі вона збереглася як службова шляхта при замках до XIX ст. Загальному процесові колонізації підпала також українська шляхта на Київщині й Брацлавщині; вона найкраще зберегла себе на Волині.

Після 1569 р. значення української шляхти як провідної верстви зменшувалося, бо вона не мала своєї організації, а входила до складу загальнодержавної, де домінувала польська шляхта. Однак вона виявляла свою конфесійну та частково судову окремішність (існування вищої судової інстанції – Луцького трибуналу). Українська шляхта виступала на захисті православної церкви на сеймах і сеймиках, при обранні єпископа львівського (1641 р.), при обранні митрополита Київського Сильвестра Косова (1647 р.), в опрацюванні інструкції на варшавський вальний сейм послам від шляхти воєводства Волинського (1646 р.). Серед лідерів української православної шляхти, що захищали православному віру, були Л. Древинський, М. Кропивницький, А. Кисіль, а серед церковно-культурних діячів: Є.Плетенецький, Балабани, Захарія Копистенський, М.Копистенський, А.Кальнофойський та ін. Багато вихідців з української шляхти відіграли визначну роль серед козацтва: Д.Вишневецький, К. Косинський, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький. Згідно із Грушевським, шляхта «надавала тон ідеології, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькому війську, становлячи його мозок» [7, с.310].

Частина шляхти на Україні, більшість якої була сполонізована, взяла участь у повстанні гетьмана Б. Хмельницького, включила себе в нове політичне життя, допомагаючи Хмельницькому творити козацьку державу. На початку

повстання шляхта втратила свої землі, але згодом дістала універсали, якими затверджувалися права на землі, за умови, що «захоче хто зі шляхти з нами хліб їсти... та Військові Запорозькому послушний буде» (1649 р.); тому Хмельницький наказував, «аби хлопи скрізь віддавали послушенство і підданство своїм панам» [8, с.138]. Новостворена покозачена шляхта, яка мала державний досвід, працюючи раніше на посадах у Речі Посполитій, стала основою для українського державного апарату: дипломати, військові, писарі, судді. Серед керівників гетьманської держави Хмельницького були: І. Виговський, М. Кричевський, Ю. Немирич, С. Мрозовицький (М. Морозенко), Д. Нечай, Г. Гуляницький, А. Жданович та ін. У козацькому реєстрі, укладеному по Зборівській угоді (1649 р.), нараховувалося 750 шляхетських родів і близько 1500 осіб (В. Липинський; А. Ролле нараховував 450 родів і 2500 осіб). Є й інші реляції про шляхту в лавах війська Хмельницького: 7000 (рукопис Чорторійських) чи 6000 («Акты ЮЗР») [6, с.248].

Після Б.Хмельницького шляхта продовжувала відігравати певну роль, однак вона не створила окремої провідної верстви. Натомість на Гетьманщині в XVII-XVIII ст. сформувалося значне військово-товариство, що складалося з колишніх реєстрових козаків, українських шляхтичів і заслужених козаків [3, с.151].

Правове становище значкового військового товариства нагадувало статус шляхти, його члени були зобов'язані виконувати військові та адміністративні доручення, нести військову службу. Вони мали привілей володіти населеними маєтностями, брати участь у старшинських радах і в державному законодавстві. Товариші підлягали вищим інстанціям козацького судочинства, а 1763 р. був відновлений шляхетський суд. Із XVIII ст. виявилася тенденція серед значкового військового товариства перетворитися на замкнену й спадкову станову групу, однак із ліквідацією автономії Гетьманщини в 1780-х рр. значкове товариство було ліквідовано, а частину його членів зараховано до російського дворянства. У кодексі «Права, по которым су-

диться малоросійській народ» (1743 р.) визначено шляхетський стан на Україні, належними до якого вважали тих, що походили від предків шляхтичів, через народження чи отримання шляхетства за польської влади. До шляхти прирівняно людей «козацького стану», себто козаків, записаних у реєстри.

Отже, реформи 60-х років XVI ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти та сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії». Однак, із числа українських феодалів шляхетські права й привілеї отримала лише їхня верхівка. Дрібні феодалі, які не змогли довести свого шляхетського походження, становили найвищий прошарок сільського населення, підлеглого королівським намісникам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. : в 11 т. – Ч. 3. – Т. 1. – СПб. : (Б.и), 1863. – 788 с.

2. Трифонов С. Г. Особенности правового положения шляхты за законодательством Польши / С. Г. Трифонов // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2006. – № 1. – С. 49-53.

3. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодарский, М. Пиетрчак. – М. : Юрид. лит., 1980. – 543 с.

4. Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К. :Либідь, 1991. – 512 с.

5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Т. 1 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук думка, 1991. – 592 с.

6. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2-х т. – Т. 1. / Д. Дорошенко. – Львів : Світ 1991 – 576 с.

7. Кучерук О. Енциклопедія історії України від найдавнішого часу до кінця XVIII століття. – Т. 1 / О. Кучерук.– К. : Спалах, 2004. – 216 с.

8. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 302 с.

Лизогуб В. А. Формування станових прав шляхти на українських землях у XVI-XVIII ст. / В. А. Лизогуб // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 268–272 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10lvauzc.pdf>

Виконано аналіз проблеми колонізації верхнього прошарку української шляхти, роль шляхти в еволюції форми правління в Польщі, перетворення її в шляхетську республіку. Запропоновано відвести шляхті головне місце в процесах, що призвели до виникнення анархії й занепаду Речі Посполитої. Розкрито політику литовських князів по із зрівнюванню в правах католицької та православної шляхти.

Лизогуб В.А. Формирование сословных прав шляхты на украинских землях в XVI-XVIII ст.

Выполнен анализ проблемы колонизации верхней прослойки украинской шляхты, роль шляхты в эволюции формы правления в Польше, превращения ее в шляхетскую республику. Предложено отвести шляхте главное место в процессах, приведших к возникновению анархии и упадка Речи Посполитой. Раскрыта политика литовских князей по уравниванию в правах католической и православной шляхты.

Lizogub V.A. Formation of the Corporate Human Nobility in the Ukrainian Lands in XVI-XVIII Centuries

The problem analysis of Polonization the top layer Ukrainian nobility, role nobility in evolution of a form of government in Poland, its transformations in nobility republic is made. It is offered to take away nobility the main place in the processes which have led to occurrence of anarchy and decline by Rechi Pospolitoj. The policy of the Lithuanian princes on equalizing in the rights Catholic and orthodox nobility is opened.